

ДУХОВНІСТЬ НАРОДУ ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Задумаймося: яким народ бачить світ, як сприймає і відчуває його, як та які духовні цінності створює він у процесі своєї творчої діяльності (ідеї, наукові теорії, духовні образи, моральні норми тощо), як зберігає, поширює й користується ними у певний історичний період, як ставиться до духовних надбань інших народів. Відповіді на ці та інші питання дають можливість збагнути сутність духовності народу - ядра його духовної культури.

Культура - це обробка, вирощування, плекання з метою отримати кращу якість, це безперервний стан олюднення, піднесення людини до все нових висот свого буття. Принагідно відзначимо, що культура не є суто духовна субстанція, а субстанція особливого виду об'єктивної дійсності, що має суб'єктивне джерело походження. Звідси і поділ культури на матеріальну і духовну. Чи не найголовнішим у визначенні поняття «культура» є спосіб її існування як результату діяльності суб'єкта. Тільки в діяльності виявляються сутнісні риси людини, колективу, народу. Народ є не тільки споживачем, але й творцем культури. У цьому зв'язку пригадаємо, як Ольга Кобилянська заповідала нам любити свій народ. За її переконанням, коли буде народ - буде й нація, і культура, і держава, а коли не буде його - то не буде й сліду всього цього. Вона заповідала «добувати нові знання», творити «нові цінності, нові вартості», «ушляхетнювати свої почуття», «різьбити свої характери», моделювати «новий тип людини», не гублячи при цьому «золотої нитки своєї історії». Однак цей заповіт, на жаль, далеко не всі наші політики виконують. Підкреслимо також, що принцип культури дає людині можливість не тільки творчо, високопродуктивно працювати, але й боротись, чинити опір несприятливим для її діяльності і розвитку зовнішнім умовам, обставинам, міняти політичний клі-

мат у бажаному для себе напрямку. Культура відіграє при цьому роль регулятора стосунків між людьми у політичному житті.

Пам'ятаймо, що духовний світ виник у процесі еволюції в якості «потреби гармонізації», як властивість людей, що необхідна для стабілізації свого становища в Універсумі, подолання багаточисельних смертельних труднощів в інших умовах. Але згодом, як будь-який еволюційний процес, він почав розвиватись самостійно, дотримуючись власної логіки, вносячи у розвиток суспільства свій, і часто визначальний, внесок.

Ми виходимо з того, що духовний світ людини та її буття невіддільні. Підкреслимо, що нове пізнання, нова шкала цінностей, нові поривання можуть якісно змінити людей, а значить, і їх буття, їхню долю. А вони, у свою чергу, здатні спричинити вирішальний вплив на особливості духовного світу людини. Це яскраво простежується і в нашому національному відродженні.

Українська духовність, як і кожна національна культура, має свої першоджерела. Вони простежуються уже в Трипільській землеробській цивілізації, унікальному пісенному багатстві України (50000 пісень - ціла наша філософія в піснях), її історії, далекій та близькій, безсмертному слові Шевченка. Сила української нації - у її духовності, у збереженні національних скарбів: мови, пісні, молитви, казки, життів святих та героїв, поезії, історії. Ось чому всі, хто прагнув нас знищити як націю, перш за все нищили наші національні скарби. А тому сьогодні українське національне відродження передбачає поповнення цієї скарбниці.

Підкреслимо, у цивілізованому суспільстві не може бути політики поза культурою. У політиці безкультур'я приводить до трагічних наслідків. «Гумус» культури виробляється тисячоліттям творчої праці кожного, починаючи від хлібороба і закінчуючи тим, хто стоїть на вершині піраміди політичної влади. Провідними рисами цієї праці є творення в ім'я вдосконалення людини і суспільства, їх вищого блага (етичне) та творення за законами краси (естетичне). В ідеалі, етичне та естетичне мають бути притаманними праці людини в будь-якій галузі. У даному випадку ми говоримо про працю на благо людини, батьківщини тощо у кантівському розумінні. Йдеться про таке «вище благо», яке полягає не стільки у «щасті людей», скільки в їхній «гідності щастя» або краще у відповідності «щастя» й того, щоб бути «гідним щастя», тобто у здійсненні справедливості. Те, що ми спілкуємось, здобуваємо знання і духовно збагачуємось (не тільки для себе), є щастя. Але Кант обов'язково придивився б до нас, аби переконатись, чи гідні ми цього щастя. Отже, людська і

національна гідність суб'єкта політичного життя відіграє не останню роль в його політичній діяльності, принаймні вона оберігає політика від зради батьківщині, від халатності у підготовці, прийнятті та виконанні рішень.

Важко переоцінити роль такого чинника життя, як здатність і готовність творчо працювати, раціонально користуватися результатами своєї праці. Ця здатність знову ж таки виробляється віками й закладається у національний характер, її потрібно враховувати при складанні тієї чи іншої політичної програми та її реалізації. Про недооцінку «вождями народу» цього чинника у російському політичному житті М. Горький писав: «Вожді народу» не приховують свого наміру розпалити із сирих російських днів ватру, вогонь якої освітив би західний світ, той світ, де вогні соціальної творчості горять більш яскраво розумно, ніж у нас на Русі.. А західний світ суворий і недовірливий, він цілком позбавлений сентименталізму. У цьому світі справа оцінки людини стоїть дуже просто: ви любите, ви вмієте працювати. Якщо так - ви людина, силою якої твориться все цінне і прекрасне... А оскільки росіяни працювати не люблять і не вміють, і західноєвропейський світ цю їхню властивість знає дуже добре, то нам буде дуже погано. Гірше, ніж ми очікуємо» (А. М. Горький. ЛГ, 14.9.88). Можливо російський письменник дещо й згустив фарби, проте ці його застереження значною мірою стосуються і нас, українців. Україна буде такою, якою її зробить наш розум і наша праця.

Етичне у політиці тісно пов'язане з естетичним. Естетичне не створює якоїсь особливої діяльності. Воно «вплетене» в людську життєдіяльність, реалізується в якості аспекту, того чи іншого її виду, виступає як мета людських зусиль для досягнення універсальної гармонізації соціального і політичного середовища.

Естетична культура проявляє себе і у виробництві, і в галузі суспільно-політичної діяльності, де вона взаємодіє з політичною культурою. Політична культура «вбирає» в себе і ставить на службу вирішенню партійних завдань естетичне у будь-якому вигляді. Скажімо, художні й музичні образи використовуються для більш наочного роз'яснення суті політичних явищ, для посилення емоційного впливу політичних ідей, настанов, які пропагуються.

Естетичне у політичній діяльності стимулює усунення з політичного життя потворних явищ (терор, репресії, геноцид, корупція тощо) та сприяє гармонізації політичних відносин (узгодження позицій, компроміс, консенсус, благо народу,

прагнення до істини, чесність, гуманізм).

Що ж таке політична культура? Вона характеризується як сукупність соціально-психологічних установок, цінностей та зразків поведінки соціальних суб'єктів. Щоправда, такий підхід обмеженим, адже політична культура є одним з різновидів культури суспільства і хоча й має видові відмінності, проте може не мати у своєму змісті загальних родових рис.

Такою родовою рисою культури є її безперервний зв'язок з людською діяльністю. Культура характеризує якість людської діяльності, а політична культура - якість політичної діяльності соціальних об'єктів.

Політична культура є відносно самостійним видом культури поруч з матеріальною та духовною. Своєрідність її визначається особливостями сфери дії (сфера політики, функціонування політичної влади) і специфіки елементів, що характеризують даний вид культури (політичні уявлення, цінності, політичні настанови, поведінка і діяльність).

Зауважимо, що проблеми політичної культури почали досліджуватись з середини ХХ ст., хоч саме поняття використовувалось уже німецьким філософом-просвітителем ХVIII ст. І. Гердером.

Немає сумніву у тому, що без політичної свідомості не може бути політичної культури. Безсвідома культура - це нонсенс. Між цими поняттями існує органічний зв'язок, проте вони не тотожні. Політична культура в основному включає в себе тільки ті елементи політичної свідомості, скажімо, ідеологічні та психологічні, які стали стійкими і можуть використовуватись як регулятори політичної поведінки. З іншого боку, політична свідомість не вичерпує політичну культуру. До 1985 р. вітчизняні вчені під політичною культурою розуміли стан самосвідомості політичного суб'єкта, систему певних норм, що пов'язують елементи політики та культури. Крім того, політична культура розглядалась також як підсистемна, як процес формування та реалізації сутнісних сил людини. Основним недоліком такого розуміння політичної культури полягає у тому, що в ньому не фіксувалась специфіка політичних відносин.

Таким чином, політична культура багатогранна. Вона розповсюджена на всі сфери політичного життя суспільства і охоплює культуру політичного мислення, політичної діяльності, політичної поведінки індивідів, націй та ступінь цивілізованості характеру і способів функціонування політичної системи суспільства, її політичних інститутів. Особливе значення має впорядкованість, чіткість, злагодженість роботи державних

органів як єдиного механізму, бо без порядку в державі не може бути порядку в суспільстві. Цей універсальний принцип всієї культури посідає не останнє місце в житті кожної людини. З. Фрейд відзначав, що порядок - це мірило людської культури, «цілком творіння людини». «Благо порядку очевидне, він допомагає людині найкращим способом використати простір і час і одночасно економить психічні сили». Це стосується і нації. На думку З. Фрейда, порядок (поруч з красою та охайністю) займає «...особливе місце серед вимог культури» (цит. за: Додельцев С. Концепція культури З. Фрейда. - М., 1989. - С. 39-40).

Глибоке й оригінальне визначення політичної культури давав український політичний мислитель В. Липинський. Політична культура, на його думку, це політична творчість (практика) на основі політичної науки (теорії) з поправкою на національний характер, у якому виявляється пам'ять, воля, інтелігентність нації. Існує понад 30 визначень політичної культури, що пояснюється складністю цього феномена. Не будемо перераховувати, а тільки згрупуємо різні підходи до вивчення політичної культури - свідомісний та діяльнісний підходи. Відповідно на перший план у понятті «політична культура» виступають то політична свідомість, то політична поведінка, то політична діяльність.

Для нас важлива не так дефініція цього явища, як його суть. А щоб її збагнути, розкладемо політичну культуру на її складники та вдамося до їх короткого аналізу.

До основних компонентів політичної культури належать:

1) знання про політику, інтерес до неї;

2) оцінка політики, оцінкові думки про те, якими повинні бути владні структури і як вони повинні функціонувати;

3) емоційно-реалістична сторона політичних позицій, любов до батьківщини, ненависть до ворогів;

4) стереотипи політичної поведінки соціальних суб'єктів у політичній діяльності;

5) усвідомлення соціальних потреб та зв'язок їх з діяльністю політичної влади;

6) політичні організації соціальних суб'єктів як засоби політичної діяльності;

7) норми та принципи політичної діяльності соціальних суб'єктів;

8) якість політичних відносин.

Якщо в підручнику «Політологія», навчальному посібнику «Основи політології: Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей» (Львів, 1994) та ін. посібниках перші чотири

компоненти до певної міри відображені, то інші чотири, хоча й є суттєвими для розуміння поняття «політична культура», залишилися поза програмою. А тому їх зміст потрібно розкрити.

Усвідомлення соціальних потреб, з одного боку, та сутності й призначення політичної влади, її ролі в реалізаціях цих потреб, з іншого, є необхідною передумовою політичної діяльності. Йдеться про усвідомлену діяльність, органічний зв'язок між політичною свідомістю та політичною діяльністю. Підвищення рівня політичної свідомості істотно впливає на рівень політичної діяльності. Тому ступінь розвиненості політичної свідомості, особливо на ідеологічному та психологічному рівнях, її здатність виражати соціальні інтереси та пов'язувати їх з діяльністю політичної влади, є чи не найважливішим показником політичної культури, її ядром. Цей показник тим більше значимий, що з ним пов'язана легітимізація політичної влади.

Проте ступінь розвиненості політичної свідомості не може бути вичерпною характеристикою політичної культури. Тут потрібно звернути увагу ще й на ступінь розвитку інституційної, нормативної підсистем політичної системи. Досвід же розвитку політичного життя України говорить про те, що рівень розвитку політичної культури вимірюється передусім наявністю засобів політичної діяльності.

Засобом політичної діяльності класів, соціальних прошарків і груп, і це слід зафіксувати, є їхні організації. Наявність, розвиненість організації є неодмінною ознакою, найважливішим показником політичної культури класу, соціальної групи. Їхня відсутність унеможливорює ефективну участь класу, соціальної групи у політичному житті. Без своїх організацій вони не можуть бути постійними учасниками політичного життя, постійно зберігати свою політичну якість, послідовно, систематично вести політичну боротьбу. Хочете, щоб на вас зважали у політичному житті? Хочете на нього впливати? Якщо так, то організуйтеся, набирайтеся сил і, як казав Т. Шевченко - борітесь - поборите.

Норми та принципи політичної діяльності як компонент політичної системи й культури можуть існувати й існують через організації. У процесі діяльності організацій вони виробляються, закріплюються й передаються від однієї генерації до іншої, що сприяє стабільності політичної діяльності класів. Процес формування норм і принципів політичної діяльності соціальних суб'єктів являє собою немовби просіювання політичного досвіду через їхні думки щодо політичної влади, її функцій та завдань. Він дає нам уявлення про політичне обличчя класів, соціальних груп.

Наше уявлення про політичну культуру не буде повним, якщо виключимо з аналізу політичні стосунки. Як культура суспільних відносин є невід'ємним складником загальної культури, так і культура політичних відносин є невід'ємною частиною політичної культури соціальних суб'єктів. Рівень культури політичних відносин виявляється у тому, наскільки вони виражають об'єктивне політичне становище, інтереси соціальних суб'єктів, наскільки вони спрямовані на їх реалізацію й позбавлені особистісних, корпоративних, групових моментів, тобто таких моментів, які не випливають із самої природи політичної діяльності.

Варто наголосити, що становлення правової демократичної держави в Україні передбачає формування демократичної політичної культури як складової частини національного відродження України.

Поняття «українське національне відродження» різні автори трактують по-різному. Є й такі, що зводять його до «національно-культурного відродження», інші - до «національно-політичного». А, наприклад, Ф. Медвідь підкреслює, що українське національне відродження носить комплексний характер і виступає як цілісний процес зародження й розвитку національної свідомості та гідності, національної культури та мови, власної національної державності, утвердження економічної незалежності тощо. Ми також підтримуємо цю думку, хоча виступаємо за те, щоб цей термін вживали сьогодні з поправками на сучасні соціально-політичні реалії України з метою уникнення хибного уявлення про український історичний процес, зміст якого складає ніби безперервне й безкінечне національне відродження. Українці весь час відроджуються й ніяк не можуть відродитися.

У даній ситуації нас більше цікавить політичний аспект «національної держави, котра найкраще зможе захистити національну культуру, господарські і політичні інтереси народу. При цьому слід запам'ятати, що без самостійно розвинутої культури ще ніхто у світовій історії не спромігся збудувати самостійної держави. Ось чому проблема національної культури взагалі й зокрема політичної впродовж нашої історії була й залишається болісною. Історичними віхами на шляху розвитку української політичної культури є: державотворчі політичні традиції, починаючи з Київської Русі через козацьку державу й гетьманщину, УНР і ЗУНР до сучасної держави України. Ми були першими в історії, хто мав структурно розвинені форми демократії у сфері як політичних інститутів, так і політичної культури. При нашій становій демократії часів козацької

держави на відміну від європейської права і свободи поширювалися на переважну більшість громадян. Згадаймо чи не першу в Європі конституцію П. Орлика (1710 р.), яка проголошувала «людське і природне право» українського народу на свою державність, на боротьбу за визволення від чужоземного поневолення, передбачала поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову. А хіба не втілювалися в Універсалах та інших законодавчих актах Української Центральної Ради всі ті форми соціальної демократії, які були відомі політичній практиці світу на той час? Чи, скажімо, українські націонал-комуністи - «скрипниківці», «шумськісти», «хвильовісти», «волобуєвці» та інші - не заплатили своїм життям за спробу діяти у дусі українських націонал-демократичних традицій.

Становлення української політичної культури було складовою частиною національно-визвольної боротьби українського народу проти будь-яких форм гноблення. На цьому шляху загинуло в катівнях сталінського, гітлерівського та інших гатунків чимало синів та дочок. Тому українська політична культура ввібрала в себе положення тих ідеологій, які обґрунтували необхідність та шляхи досягнення державної незалежності України, зокрема українського консерватизму, соціал-демократизму, монархізму, інтегрального націоналізму, демократичного націоналізму, націонал-комунізму.

Вона завжди протидіяла тоталітарній культурі, яка була позбавлена толерантності, терпимості у ставленні до інших поглядів на політику, в котрій домінував принцип «Хто не з нами, той проти нас», підсилений імперським кредо «поділяй та владарюй».

Роблячи спробу осмислити та сформулювати завдання по формуванню демократичної культури в Україні, треба мати на увазі, що ця культура на своїх першопочатках дуже забруднена відходами тоталітарної системи. Тому першочергове завдання творчої роботи щодо формування й утвердження демократичної політичної культури передбачає зробити їй щеплення проти неототалітаризму. Вакцину маємо - це наша національна свідомість, відчуття людської гідності, усвідомлення того, що за нашими плечима є велика історія, велика культура, великий етнос. Ми зобов'язані це оберігати і пронести в майбутнє. Адже сьогодні й в Україні, і за її межами надзвичайно активізувалися сили, які намагаються перетворити Україну на якусь державоподібну територію, а самих українців загнати, як американських індіанців, у закриті резервації: нехай собі танцюють у шароварах гопака, п'ють оковиту і виспівують соло

ни хором. До речі, ще у кінці ХІХ ст. нас застерігав від долі американських індіанців О. Маковей.

Ця вакцина зробить нас стійкими і проти спокуси сліпо наслідувати західну демократичну політичну культуру, особливо її «дитячі» хвороби. Про одну з них І. Франко у лютому 1905 р. писав: «Суспільність, держава, народ. Усе це подвійні кайдани. Один ланцюг укований із твердого заліза, а другий, паралельний із ним, виплетений із м'якої павутини - конвенціональної брехні. Один в'яже тіло, другий душу, а оба з одною метою - опутати, прикрутити, обезличити і упідлити високий, вольний витвір природи - людську одиницю». У зв'язку з цим друге важливе завдання вбачаємо у тому, щоб всіляко сприяти, не тільки словом, а й ділом, розвитку орієнтації на повагу людини як найвищої цінності, створення політичних інститутів, що забезпечують реалізацію цієї цінності. По-третє, орієнтуватись не тільки на державу, але й на громадянське суспільство, наверхність права і закону, утверджувати в політичних стосунках толерантність, політичний плюралізм. По-четверте, засвоювати власний та зарубіжний досвід у формуванні політичної культури, зокрема у розумінні суспільної цінності національної ідеї, громадянської злагоди, політичного консенсусу, компромісів, діяльності політичної опозиції. А щодо застосування у використанні демократичних засобів розв'язання конфліктів в організації виборчого (електорального) процесу і функціонування урядових та неурядових організацій, то тут значно переважає західний досвід. Все це повинно знайти своє відображення у розробці концепції національно-державного суверенітету в Україні, в якій знайшли б обґрунтування національні загальнодержавні інтереси України, був би розкритий зміст, шляхи та способи утвердження незалежності та демократії, яка була б покладена в основу Конституції України.

В розробці цих завдань і мобілізації зусиль нації на їх розв'язання першочергову роль мала б відіграти національна еліта, зокрема її державницький загін, кажучи словами Левченка «апостоли правди і науки» - люди, сутнісними рисами яких повинні бути глибокий патріотизм, високий професіоналізм і чисте сумління. Та, на превеликий жаль, наш народ ніколи не мав і не має такої еліти. Ця національна недуга може виявитись для нас смертельною. Тому формування національно-державницької еліти було і залишається нашим не тільки першочерговим, але й архіважливим завданням. Якщо б наша нація була зріла і мала свою еліту, то вона не дозволила б собі кілька років жити без конституції і не знати, яке суспільство вона

будує і куди йде. Вона не опинилася б сьогодні у такому становищі, яке український письменник Л. Череватенко охарактеризував такими влучними словами: «Ми, очевидно, є феноменом всесвітньої історії: кадячи ладан київським князям горланячи козацьких пісень, розводячись про свободу і демократію, ми роззброїлися. Точніше - допустили, щоб нас роззброїли економічно, мілітарно, ідейно, духовно - нас цілком роззброїли. Пред світом, який не дуже до України прихильний і приязний, ми опинилися беззбройні і безборонні. Сьогодні наша доля є не в наших руках. І головне - ми справді не пам'ятаємо, хто ми чийх батьків діти» (ЛУ, 21.09.1995). Ще в більш категоричних тонах характеризує сучасне становище України «Маніфест української інтелігенції», де йдеться, між іншим, і про руйнацію української економіки, культури, мови, про політику «деукраїнізації України», стратегічний курс «Україна без українців» тощо. Як би там не було, а ми все-таки виходимо з того, що Україна є. Окрадена, обдурена, виснажена, але не скорена, живуча і живляча. Є могутній волелюбний український народ, є молодь - прекрасна його молода парость, його майбутнє - творці прийдешньої доби. Ось чому система освіти і виховання поруч з іншими органами держави та громадсько-політичними об'єднаннями є чи не найголовнішим «агентом» формування політичної культури в Україні. Тому ми акцентуємо увагу на національній освіті і національному вихованні. Дбати про їх розвиток - це дбати про формування нашої політичної культури, нашої духовності; це завдання великої історичної вати.

Не можна відродити Україну, не виховуючи людину-господаря, котра б мислила і діяла по-державному, згідно зі своїми переконаннями, велінням совісті, не плекаючи душі людські, не мобілізуючи всіх духовних ресурсів народу, нації. Добре сказав поет-вигнанець Т. Осьмачка: «Без грошей Україну можна побудувати, без освіти - ні».

Замість висновків підкреслимо, що політична культура - полісистемне явище. Вона поєднує в собі як духовні, так і політичні цінності, а також процеси їх творення в усіх сферах політичної діяльності.

Процес українського державотворення охоплює і формування демократичної політичної культури. Провідне місце в ньому має посідати мова корінного народу - українська, державна. Це не є перешкодою для того, щоб схилити голову перед іншою, кажучи словами Ф. Абрамова, одною-єдиною мовою на землі, яку розуміють всі народи. Великі і малі. Це - мова правди